

ГЛАСНИК

српског археолошког друштва

JOURNAL OF THE SERBIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Број
Volume 26

2010

Београд

Belgrade

ГЛАСНИК СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Уредник: Мирослав Вујовић

Редакциони одбор: Анастасиос Антонарас (Солун), Роберт Вејлон (Ан Арбор), Мирослав Лaziћ, Софија Петковић, Дејан Радичевић, Јелена Цвијетић (*секретар*).

За издавача: Драгана Антоновић

Издавач: Српско археолошко друштво, Чика-Љубина 18-20, Београд

Лектура: Наташа Стојиљковић и Милена Богдановић

Лектура апстракта и резимеа на енглеском: Крис Прикет

Компјутерски слог: војислав филиповић

Штампа: Скенер студио, Београд

Тираж: 250

ISSN 0352-5678

UDC 902(497.11)

JOURNAL OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Editor: Miroslav Vujović

E-mail: mvujovic@f.bg.ac.rs

Editorial Board: Anastassios Antonaras (Thessaloniki), Miroslav Lazić, Sofija Petković, Dejan Radičević, Robert Whallon (Ann Arbor), Jelena Cvijetić (*Editorial Assistant*).

Publisher's Representative: Dragana Antonović

Journal of the Serbian Archaeological Society is a peer-reviewed periodical published annually by: The Serbian Archaeological Society, Čika-Ljubina 18-20, 11000 Belgrade, Serbia.

Proof reading: Nataša Stojiljković and Milena Bogdanović

Proof reading (english abstracts and summaries): Chris Prickett

Typesetting by: vojislav filipović

Printed by: Scanner Studio, Belgrade

Printed in: 250 copies

Manuscripts should be sent to the Editor, Journal of the Serbian Archaeological Society, Čika-Ljubina 18-20, 11000 Belgrade, Serbia.

МОТИВ *ADLOCUTIO* КАО ТЕМА РЕВЕРСНИХ ПРЕДСТАВА НА НОВЦУ И МЕДАЉОНИМА ДОБА ПРИНЦИПАТА

Мирјана Д. Војвода
Археолошки институт, Београд

Мирјана Војвода
Археолошки институт
Кнез Михаилова 35
11000 Београд
mirjana@drenik.net

Mirjana Vojvoda
Archaeological Institute
Knez Mihailova 35
11000 Belgrade
mirjana@drenik.net

Апстракт: *Adlocutio* представља чин обраћања цара војницима који се као реверсни мотив појављује на новцу и медаљонима током принципата. Обављао се приликом инвеституре цара, проглашења наследника, поводом отпочињања војне кампање или после победе. Овим пропагандним чином војници се подсећају на своју дужност и лојалност или добијају похвале за остварене војне успехе уз поделу донатива. Новац и медаљони са *adlocutio* мотивом јављају се од времена Калигуле па до краја принципата. Током два века утврђена иконографија се битно мења, али у III веку долази до извесних промена у детаљима. Ове промене налазе одраза у даљем иконографском развоју представе према захтевима династичке пропаганде или церемонијализма.

Кључне речи: *adlocutio*, реверсни типови, новац, медаљони, пропаганда, принципат.

Abstract: *Adlocutio* was an address by a general (usually the emperor) to his massed army and a general salute from the army to their leader. As a reverse motif it appears on medallions and coins during the period of the Principate. This ceremony was performed during the investiture of an emperor, the declaration of a successor, on the occasion of the start of a military campaign or after a victory. This act of propaganda served to remind soldiers of their duty and loyalty or to reward them for their military success by donatives. Coins and medallions with the *adlocutio* motif appear from the reign of Caligula to the end of Principate. During the first two centuries of the common era the established iconography didn't change much, but during the 3rd century certain changes appeared in the details. These changes are reflected in the further development of iconographic representations according to the requirements of dynastic propaganda or ceremonialism.

Key words: *adlocutio*, reverse types, coins, medallions, propaganda, Principate

Новац је одувек представљао средство пропаганде, а нарочито моћно постаје од времена позне републике и током царства. Предности новца у односу на друга средства пропаганде (грађевине, јавни споменици, литерарна дела итд.) састоје се најпре у неопходности његовог постојања као средства плаћања, великом тиражу и доступности, али и у разноврсности представа и легенди који су усмерени на практично све сегменте друштва. Највећи проценат римског ковања позне републике и принципата носи представе са војничким сижеима и њихова пропаганда је усмерена на главни ослонац власти – легионаре и ветеране. Новац и медаљони са овим представама чине интересантан историјски извор који дозвољава детаљније разматрање: аспеката спољне и унутрашње политике римске државе, односа између команданта и војске, механизма идеолошког утицаја, расположења легионара, култова римске војске, података о легијама распоређеним у провинцијама, итд.¹ Почев од грађанских ратова током I в. с. е., војска постаје главни чинилац у политичком животу римске државе и ова ситуација ће се задржати све до краја Царства, па чак постати још израженија у општој друштвеној кризи током III в. н. е. На ову силу ослањали су се сви претенденти на власт, чак и у временима политичке и војне стабилности, јер је политички успех зависио од подршке војске. Управо је ово разлог што се у систему идеолошке и политичке пропаганде највећа пажња посвећује управо војсци, њеним потребама и захтевима. Представе на новцу представљају официјелни производ владе и неопходно је третирати их као важан извор и доказ за проучавање тема које су биле важне савременим Римљанима.

Adlocutio је једна од честих представа која илуструје добре односе између цара и војске, њихову *concordia* и *fides*.² Представља чин обраћања цара војницима који се обављао приликом инвеституре, проглашења савладара или представљања наследника војсци, поводом почетка војне кампање или повратка после победе (RE I.1, 375.25–30). У оваквим приликама војници су опомињани на своју дужност или су добијали похвале за остварене победе и показану храброст уз поделу *donativa*. Приликом обраћања цар је, према прилици, одевен у тогу као принцепс или у војничко одело као император.³ Приказан је са подигнутом десном руком у акту обраћања, најчешће како стоји на платформи у пратњи префекта преторије или наследника престола. Знатно ређе појављују се *adlocutio* представе у којима је

¹ Пропагандна улога медаљона је нешто другачија од оне коју има новац, првенствено због чињенице да медаљони нису представљали средство плаћања, већ су у виду поклона дељени блиским сарадницима и пријатељима цара и вишим официрима. Циљна група нису, дакле, били обични војници или грађани, него виши и образованији слојеви друштва. Већина представа на медаљонима осмишљена је да тако сагледа и објасни одређене опште и сталне аспекте царске власти, представљајући традиционалну струју. У оквиру углађене циљне групе, медаљони су морали деловати префињеније него што је то био случај са новцем намењеним масама (Тоупбе 1944, 193).

² О војничком аспекту Фидес и Конкордије у римском царском ковању и њиховој улози у пропаганди, cf. Арсенијевић 2006, 63–104.

³ О улози војне и цивилне одеће царева: cf. Alföldi 1935, 47–49.

цар приказан на коњу. У сваком случају цар се обраћа групи од три до шест наоружаних војника, који носе војне инсигније.

Adlocutio реверсне представе појављују се од времена Калигуле (Т. I/1), на сестерцијима (RIC I, nos. 32, 40, 48) и медаљонима (Gnecchi III, no. 3). У оба случаја цар је одевен у тогу, представљен како стоји на платформи, док се иза њега налази *sella caestrensis*. Подигнуте десне руке, цар се обраћа петорици војника који носе штитове, од којих четворица носе и легионарске орлове. Пратећа легенда, ADLOCVT CON, као и детаљи наоружања и одеће војника, упућују на преторијанске кохорте којима се цар обраћа (Ritter 1971, 81; Rossi 1967, 24–27). Осим тога, налазимо и сведочанство код Диона Касија, који говори о посети Калигуле и сенатора преторијанцима и поделе новца том приликом (Dio Cassius 1924, LIX.2.1).

Следећи примерци са *adlocutio* мотивом јављају се у ковању Нерона (Т. I/2), како на сестерцијима (RIC I, no. 130), тако и на медаљонима (Gnecchi III, no. 6). Нерон је одевен у тогу, у пратњи префекта преторије, приказан како стоји на ниској платформи са подигнутом десном руком. Обраћа се тројници војника, од којих прва два носе стандарде. У позадини је зграда са стубовима, испод полумесечасте конструкције која подсећа на утврђење (могуће да је то преторијански камп). Војници на Нероновим примерцима изгледају другачије од преторијанаца на Калигулином ковању, што ову представу чини посебно занимљивом. У питању су брадати војници, наоружани мачевима, али без оклопа и штитова. Највероватније су представљени припадници *Cohors Germanorum corporis custodes*, што би био први нумизматички документовани приказ ауксилијара у римској служби (Rossi 1967, 32–38; Smith 2000, 284). Из литерарних извора нам је познато да се Нерон током Пизонове завере ослањао највише на германску гарду, у коју је имао више поверења него у преторијанце (Tacitus 1970, XV.58). Реч је о Германима, превасходно Батавима, који су представљали личну цареву гарду.⁴ *Adlocutio* мотив у ковању Нерона вероватно је повезан са догађајима у време Пизонове завере и подршком коју је германска гарда пружила цару.⁵

На сестерцијима (RIC I, no. 462) и медаљонима (Gnecchi III, no. 1) Галбе пратећа легенда гласи ADLOCVTIO, без детаљнијег одређивања да ли су у питању *cohortium* или *exercitus*, односно преторијанске кохорте или легионари (Т. I/3). Галба је одевен у војничко одело, у пратњи је официра који заједно са њим стоји на платформи, док се цар обраћа групи од четири војника. Један од војника држи стандард са шаком на врху и штит, а други копље и штит; између њих видљива је глава коња, а иза коња и легионарски орао; у другом плану налазе се фигуре још два војника, копља и вексилум. Према свему судећи, реч је о легионарима којима се цар обраћа. Војничко одело цара и шака на стандарду упућују на озбиљност тре-

⁴ Август је од Цезара наследио обичај постојања приватне гарде коју су сачињавали варвари. *Germani custodes* добро су документовани на натписима и у литератури све до 68/69. г. н. е., када их је распустио Галба (Millar 1977, 62–63, ref. 24).

⁵ Након угушења завере, Нерон је војницима поделио по 2000 сестерција (Tacitus 1970, XV.72).

нутне политичке ситуације и грађанског рата, показујући Галбине напоре да одржи лојалност легија.⁶ Овоме у прилог иде и чињеница да је новац кован у децембру 68. или првих дана 69. г. н. е. (RIC I, 230, 253), непосредно пред Галбино убиство.

На сестерцију Нерве, кованом 96. г. н. е. сусрећемо се са новом легендом ADLOCVTIO AVG (RIC II, no. 50), која истиче само обраћање цара без инсистирања формацијама војске. Цар је приказан одевен у тогу у пратњи две особе у акту обраћања четворици војника испред храма. Вероватно је приказано прво обраћање преторијанцима приликом поделе *donativa* поводом инвеституре (BMC III, xlvi). Имајући у виду познату непопуларност Нерве у војсци, можемо претпоставити да је и на овај начин покушавао да придобије милост преторијанаца и умири њихово незадовољство изазвано убиством Домицијана.⁷

Следи велика Хадријанова *adlocutio* серија сестерција, кована између 134–138. г. н. е., у којој је приказано обраћање цара војсци десет царских провинција и преторијанцима (RIC II, nos. 908–937). Једино је *adlocutio* преторијанцима забележен и на медаљонима (Gneschi III, no. 107). У овој серији смењују се два мотива:

а) Хадријан, одевен у војничко одело, стоји на платформи, подигнуте десне руке у чину обраћања групи од три до четири војника. У два случаја се у пратњи цара на платформи појављује и префект преторије (приликом обраћања преторијанцима и легионарима Норика). Војници су приказани наоружани како држе обележја својих легија (стандарде, легионарске орлове и вексилуме).

б) Хадријан, одевен у војничко одело, на коњу, подигнуте десне руке, у обраћању групи од три до четири војника. Војници су приказани као у претходном случају (а).

Пратећим легендама одређене су војне формације којима се цар обраћа: CON/ORT PRETOR (T. I/4) тип а; EXER/C BRITAN/NICVS (T. I/5) тип а и б; EXER CAPPADOCICVS (T. I/6) тип б; EXERC DACICVS (T. II/1) тип а и б; EXERC/ITVS GERMA/NICVS (T. II/2) тип б; EXERC HISPAN/ICVS (T. II/3) тип а и б; EXERCITVS MAVRETANICVS (T. II/4) тип б; EXER MOESIACVS (T. II/5) тип а; EXERCITVS NORICVS тип а; EXERCITVS RAETICVS (T. II/6) тип а и б; EXERC/ITVS SYRIAC/VS (T. III/1) тип а и б.

Издавају се легије Британије, Дакије, Шпаније и Реције које су заступљене са оба типа представе а и б. Посебна пажња посвећена је сиријским легијама, осим заступљености типа а и б; у оба случаја јављају се и варијанте у којима цар стоји лево или десно на платформи и кретање коња налево или надесно. Највећи број ти-

⁶ О улози шаке на стандарду у смислу концепције Фидес и њеном значењу на новцу видети: Арсенијевић 2006, 96–102.

⁷ Нерва, као цар кога је изабрао Сенат, није био по вољи војника и стално је био суочен са претњама по живот, нарочито преторијанаца. Незадовољство је изазвано убиством Домицијана, о чему нас обавештава Светоније (Svetoni, Domit. 23). Дион Касије говори како је дошло до побуне војника који су тражили да се казне убице Домицијана. Нерва је, против своје воље, одговорио жељама гарде (Dio Cassius 1924, LXVIII.3. 3–4). Оваква ситуација навела је Нерву да 97. г. н. е. усини Трајана, који је уживао велику популарност у војсци.

полошки различитих *adlocutio* представа посвећен сиријским легијама израз је царева захвалности. Трајан је поставио Хадријана за гувернера Сирије и команданта тамошње војске уочи свог повратка у Рим 117. г. н. е. (Kienast 2010, 128). Када је у Антиохију стигла вест о Трајановој смрти, сиријска војска је прогласила Хадријана за наследника и прва му положила заклетву (САН XI, 299–300; Dio Cassius 1924, LXIX.2; SHA Vita Hadriani 4,6-7; Strack 1933, 42).⁸

Навођење имена појединих војски царских провинција говори о величини Хадријанове слободе духа и о његовој сигурности у додељивању почести без бојазни. Он је својом официјелном политиком промовисао нову концепцију царства, која се заснивала не више на примату Италије над провинцијама, већ у партнерству свих делова државе.⁹ Хадријан се одлучио за дефанзивну политику, али истовремено и политику опреза и очувања граница. Сам цар добар део владавине провео је у обиласку провинција и тамошњих гарнизона. Лично је проверавао детаље везане за опрему и наоружање војника, њихову утренираност и начин живота у логорима. Учествовао је у тешким вежбама и маршевима бодрехи војнике током тренинга (САН XI, 319; Dio Cassius 1924, LXIX.9.1–4; SHA Vita Had. 10.2–7). Хадријан се увелико ослањао на ковање и представе којима је пропагирао своју прогресивну политику, показујући истовремено да је римска војска супериорна, без обзира на тренутну дефанзивну политику коју је спороводио.

Издава се један медаљон у ковању Хадријана (Gneschi III, no. 55) на коме легендом није одређена ниједна конкретна формација војске, већ она гласи само ADLOCVTIO. Цар је приказан на платформи у пратњи префекта преторије у обраћању групи од четири војника, од којих један држи коња.

Наредно појављивање мотива *adlocutio* сусрећемо на сестерцијима Луција Вера (RIC III, no. 1359) кованим 163. г. н. е. уз пратећу легенду ADLOCVT AVG. Вер је приказан како стоји на платформи, у пратњи војника, и обраћа се другој групи војника. На медаљону Луција Вера са натписом ADLOCVTIO (Gneschi II, no. 1) и сличном сценом на платформи појављује се и Марко Аурелије (Т. III/2). Обе представе повезане су са почетком кампање против Парћана. Уколико је реч о обраћању трупима током пута на Исток, онда је присуство Марка Аурелија у

⁸ Чињеница је да је Трајан високо ценио Хадријанове војничке способности пошто га је поставио као команданта највеће војске на Истоку и имао га је у виду као наследника. Али, такође, стоји и да га није прогласио за цезара, а разлози остају нејасни. *Optimus princeps* приближио се смрти без одређеног наследника. Напустио је и Сирију и после неколико дана умро на путу за Рим. У престоницу је стигла вест да је Трајан на смрти одредио Хадријана за наследника. Неизбежно је било, под овим околностима, да почну да круже гласине повезујући ову адопцију са ситуацијом везаном за смрт Августа и проглашење Тиберија, алудирајући на уплетеност жена из царске породице (Dio Cassius 1924, LXIX.1; SHA Vita Hadriani 4,10; Tacitus 1970, I.7).

⁹ У својим великим серијама новца са мотивима *adlocutio*, *adventus*, *restitutor* и *provincia*, Хадријан промовише своју нову космополитску политику. Никада није одлазио у крајност искључивања Италије, те је и она увек била заступљена у наведеним серијама. Но, ова политика прожимања и међусобне равноправности између Италије и провинција била је умногоме зависна од Хадријанове особене личности и живела је колико и он. Антонин Пије имао је потпуно друго виђење засновано на традиционалном схватању Италије као господарице над провинцијама.

сцени на медаљону симболично, пошто се у то време налазио у Риму и у кампањи није учествовао. Остаје могућност да приказана сцена обележава обраћање војсци у престоници пред званични *profectio*, пролећа 162. г. н. е. (Kienast 2010, 143–144).¹⁰

Почетак кампање Марка Аурелија против Германа 170. г. н. е. забележен је на сестерцију са *adlocutio* мотивом (RIC III, no. 973). Цар је приказан у војничком оделу, на платформи, у пратњи два официра, у чину обраћања војницима, уз пратећу легенду ADLOCVT AVG (T. III/3). Са друге стране, медаљон са легендом ADLOCVTIO (Gnecchi II, no. 1) кован је поводом почетка рата са Квадима 172. г. н. е. Овом приликом поновљен је тип Луција Вера из 163. г. н. е. Сцена је композицијски идентична, са малим разликама у детаљима код присутних војника и чињеници да је Марко Аурелије приказан на платформи у пратњи префекта преторије и још једног официра.

У ковању Комода по први пут се сусрећемо са новинама у легенди која прати *adlocutio* представу (T. III/4). На денарима кованим 185/186. г. н. е. сцену на којој је цар у војничкој одећи подигнуте десне руке, док у левој држи копље и обраћа се војницима, прати легенда FID EXERC (RIC III, nos. 110, 130). Исту легенду налазимо и на сестерцијима (RIC III, no. 468) и медаљонима (Gnecchi II, no. 12) кованим 186. г. н. е. Увођењем концепције Фидес у легенду наглашава се подсећање војске на дату заклетву цару и апелује се на њихову лојалност. Повод је највероватније откривање и угушење завере Перениса, префекта преторије на пролеће 185. г. н. е. (Dio Cassius 1924, LXXIII.9.1–4; Herodian 1961, I.9.1–10; Kienast 2010, 147; SHA Vita Comm. 6.1–3). У писаним изворима наилазимо и на друге могуће поводе за ова ковања: побуну легија у Британији у време Перенисове завере (Dio Cassius 1924, LXXIII.9.2) и тзв. *bellum desertorum* (Herodian 1961, I.10.1–7) који се датује од августа 186. до марта 187. г. н. е. (Kienast 2010, 148). У представама на сестерцијима и нарочито медаљонима (T. III/5) истакнута је проповедачка веза цара и публике – Комод стоји близу центра сцене и уздиже десну руку над масом војника који окрећу главе ка њему у задивљујућој пажњи. Гест је средство комуникације, али високо подигнута десна рука представља уједно и доказ царског протектората.

Током прва два века, утврђена иконографија *adlocutio* мотива на новцу и медаљонима није се битно мењала, ако изузмемо Хадријанове представе на коњу. Цар је приказиван на платформи, сам или у пратњи префекта преторије, са јасно наглашеном дистанцом према војницима, која истиче његов ауторитет и положај. На зачетку III в., већ од владавине Септимија Севера, запајају се извесне измене у детаљима, које ће наћи одраза у даљем иконографском развоју представе током принципата, према захтевима династичке пропаганде или церемонијализма. Мотив се од тада појављује у три вида:

¹⁰ Луције Вер напустио је Рим пролећа 162. г. н. е. и кренуо на исток. После болести и путовања без журбе, у ишчекивању да се римске трупе комплетирају и стигну из других провинција, стигао је у Антиохију пролећа 163. г. н. е. (САН XI, 346; SHA Vita Verus 6.7–9).

а) у традиционалној композицији цар стоји на платформи и обраћа се војницима; међутим, уочавају се промене у детаљима које се свакако могу објаснити променама у самој војсци, начином избора царева, као и њиховим пореклом; фигуре војника се приближавају платформи и цару, који је увек у пратњи префекта преторије; иако је царев положај и даље истакнут положајем његове фигуре на платформи и гестом подигнуте руке, очито је смањивање дистанце и до изражаја долази осећај блискости и интеракције у комуникацији између цара и војника;

б) други вид је блиско повезан са првим, али доноси промене код фигура на подијуму које рефлектују династички концепт времена; код ових представа, главни говорник – цар дели платформу са синовима, наследницима престола;

в) дизајн традиционалног *adlocutio* типа сасвим се трансформише у композицији која је сада усмерена на цара на платформи постављеној у центру, што отвара сцену за неограничен поглед посматрача; сценски ефекат је у троугаоној композицији и фронталном положају цара који се обраћа, док се војници тискају са свих страна.

Други вид *adlocutio* представе забележен је већ у ковању Септимија Севера и то на медаљонима (Т. III/6) из 194. и 195. г. н. е. са легендом FIDEI MILIT (Gneschi II, no. 18). Ово обраћање цара војсци, у пратњи оба сина, повезано је са коначном победом над Песценијем Нигером (Kienast 2010, 156, 160) и припреманим раскидом са Клодијем Албином. Присуство Каракале и Гете јасно даје на знање војсци ко ће бити наследници Септимија Севера. На пролеће 195. г. н. е. извршио је самоадопцију прогласивши се за сина божанскога Марка Аурелија и брата Комода. Истовремено је Каракала преименован и од тада називан М. Aurelius Antoninus (Birley 2002, 116–117; Kienast 2010, 156, 162). Медаљон Каракале кован 199. г. н. е. (Gneschi II, no. 1) приказује га у пратњи Гете и префекта преторије на платформи, у акту обраћања војсци (Т. III/7). Овај медаљон, са легендом ADLOCVTIO AVGG, кован је током друге кампање на Истоку. Династичка политика Септимија Севера очито је била добро пропагирана и спроведена. На представи видимо два наследника на које држава и војска могу да рачунају као своје будуће вође.¹¹

Представа на сестерцију Септимија Севера из 210. г. н. е., са легендом ADLOCVTIO (RIC IV.1, n. 800), поново га приказује у пратњи синова (Т. IV/1). Ово обраћање војсци догађа се у време британске кампање.¹² Током самосталне владавине Каракала кује сестерције са мотивом обраћања војсци (Т. IV/2) који се датују у 214. г. н. е. (RIC IV.1, n. 525). Овај *adlocutio* уприличен је поводом зачетка источне кампање.¹³ На новцу је цар приказан на платформи, у пратњи два официра како се обраћа групи војника.

¹¹ Већ на почетку 198. г. н. е. Каракала је добио титулу августа, а Гета цезара (Kienast 2010, 162, 166).

¹² Званични *profectio* био је на пролеће 208. г. н. е., када се Септимије Север у пратњи синова отпустио у британску кампању. Тамо је смрт и задесила цара 4. фебруара 211. г. н. е. (Kienast 2010, 157).

¹³ На пролеће 214. г. н. е. Каракала је напустио Рим преко подунавских провинција (где се на кратко сукобио и са Карпима) и стигао је крајем године у Битинију. Зиму је провео у Никомедији (Kienast 2010, 162).

Током своје кратке и неуспешне владавине, Макрин је ковао медаљон са легендом ADLOCVTIO (Gneschi II, no. 1). Цар је приказан на платформи, у пратњи сина, у тренутку обраћања групи од четири војника. Макрин се, након убиства Каракале и преузимања власти, суочио са непријатељским ставом Сената, са једне стране, и непопуларношћу у војсци, са друге стране, коју су добро искористиле жене из породице Севера, које су се и даље старале о интересима династије. Резултат њиховог ангажмана биле су владавине Елагабала и потом Александра Севера.

Нова опасност која се појавила на Истоку били су Персијанци, који заузимају територију бивше парћанске државе 227. г. н. е. и почињу да угрожавају римске провинције. У наредном периоду више царева водило је ратове против персијске државе и тим поводима ковали су разноврсне типове на новцима и медаљонима, који су у великој мери својом пропагандом били усмерени на војску. Александар Север се током своје владавине суочио са продором Персијанаца и организовао кампању против њих, која је трајала од 231. до 233. г. н. е. Тим поводом су вероватно ковани сестерцији и медаљони са *adlocutio* представама (RIC IV.2, nos. 544, 659; Gneschi II, no. 1). Представе су увек сличне: цар је на платформи у пратњи префекта преторије и обраћа се војницима, уз исту легенду ADLOCVTIO AVGVSTI.

Идентичан тип представе и легенде заступљен је на сестерцијима (RIC IV.3, p. 313) и медаљонима (Gneschi II, nos. 1-12) Гордијана III (Т. IV/3). Сви примерци датују се у 242. г. н. е., односно везани су за почетак кампање цара против Персијанаца. Изненађује велики број типолошки различито откованих медаљона (12). Истина је да су разлике минималне и сведе се на детаље у аверсном портрету цара или пак у детаљима наоружања и опреме војника у реверсној представи.

На медаљону Филипа I (Gneschi II, no. 1) са легендом ADLOCVTIO AVGG приказан је цар у пратњи сина и префекта преторије током обраћања трупама (Т. IV/4). Како се медаљон датује од 244. до 247. г. н. е., представа на њему односи се на рат са Карпима, у којем је цар лично учествовао (САН XII, 90; Kienast 2010, 198).

Композицијски веома сличне *adlocutio* сцене налазимо на медаљонима Валеријана I (Gneschi I, no. 1; Gneschi II, no. 1) и Галијена (Gneschi I, no. 1; Gneschi II, no. 1-3), које се разликују само у детаљима. Пратеће легенде су ADLOCVTIO AVGG или ADLOCVTIO AVGVSTORVM. На платформи су приказани Валеријан I и Галијен у пратњи префекта преторије, у чину обраћања војницима (Т. IV/5). Галијен током самосталне владавине понавља овај мотив, с тим што платформу са њим деле синови Валеријан II и Салонин (Т. IV/6). Испред платформе приказана су и два заробљеника везаних руку како седе на земљи. Изузетак представља само један Галијенов сребрни медаљон (Gneschi I, no. 2), чија легенда гласи ADLOCVTIO AVGVSTI и на коме је представљен само цар у пратњи префекта преторије. Ниједан од ових медаљона није датован, па једину разлику можемо правити између заједничке владавине оца и сина и касније самосталне Галијенове владе. У случају примерака Валеријана I можемо претпоставити да се приказана

сцена односи на обраћање војсци приликом проглашења Галијана за савладара¹⁴ или пак на његову источну кампању.¹⁵ Када су у питању Галијенови примерци, не можемо ни претпоставити на које се конкретне прилике односе *adlocutio* представе. Читава његова владавина обележена је сталним спољним притиском како на Истоку, тако и на Западу; уз то је забележено и 14 узурпација (Kienast 2010, 223–230). У времену изузетно турбулентне владавине Галијена, повода за обраћање војсци било је стално.

Као резултат једне од узурпација током Галијенове владавине, дошло је под Постумом до отцепљења дела територије Царства и стварања тзв. „Галског царства“.¹⁶ Ови сепаратистички владари називали су се царевима и ковали свој новац и медаљоне. Једини међу њима је Постум ковао медаљоне са *adlocutio* мотивом (Gneschi II, no. 3; Gneschi III, no. 4). Приказан је узурпатор, кога крунише Викторија, у пратњи официра, у акту обраћања групи од осам војника, од којих два држе коње, а легенда гласи ADLOCVTIO. Са сличном представом сусрећемо се и нешто касније на медаљону Тацита (T. V/1), са легендом ADLOCVTIO TACITI AVG (Gneschi II, no. 2). Цар је приказан на платформи у обраћању војницима, док га крунише Викторија. Током своје краткотрајне владавине, до које је дошло под необичним околностима за то време, овом остарелом сенатору је свакако била потребна подршка војске.¹⁷

На медаљонима Проба (Gneschi II, nos. 1–5) уочавамо промене у композицији *adlocutio* сцене. Подијум је постављен у центар композиције, која сада добија троугаони ефекат са царем у центру, фронтално представљеним, и војницима који су окупљени са свих страна, испред платформе клече заробљеници тражећи милост. Пратеће легенде су ADLOCVTIO AVG (T. V/2) и ADLOCVT MILITVM (T. V/3). Приказани заробљеници упућују на то да је обраћање војсци обављено после остварене победе. У ковању Проба забележена су и два златна медаљона (Gneschi I, nos. 1–2) са легендом ADLOCVTIO AVG (T. V/4). Цар је у оба случаја приказан у

¹⁴ Проглашење Валеријана I за императора било је јуна/августа 253. г. У Рим је стигао септембра/октобра, када је и прогласио Галијена за цезара, а већ 22. октобра добија и титулу августа (Kienast 2010, 214, 218).

¹⁵ Валеријан I се већ 254. запутио к истоку у рат против Персијанаца. У сукобу са њима је и заробљен, вероватно јуна/јула 260. г., где је и окончао живот (Kienast 2010, 214).

¹⁶ „Галско царство“ постојало је од јесени 260. до лета 274. г. У међувремену сменило се неколико владара, а крај овој сепарацији учинио је Аурелијан поразивши Тетрика (Kienast 2010, 243–249).

¹⁷ Аурелијан је убијен у Тракији септембра/октобра 275. г. (Kienast 2010, 234; SHA Vita Aurel. 35.5). Након откривања преваре због које је дошло до срамног убиства Аурелијана, војска је препустила Сенату избор новог цара, тражећи да преузме своју стару функцију. Давно је прошло време када је Сенат покушавао да се избори за своја изгубљена права и сада се нашао неспреман у новонасталој ситуацији (САН XII, 310). У међувремену, док су сенатори покушавали да пронађу адекватног наследника, наступио је краткотрајни период познат као *interregnum*, који је трајао до новембра/децембра (?) 275. г. (Kienast 2010, 250), када је изабран Тацит. Током овог времена кован је новац за царицу Северину, Аурелијанову жену, који, углавном, има за реверсну легенду CONCORDIAE MILITVM (RIC V.1, nos. 1–20). Ово ковање је подржао Сенат како би добили у времену, одржали континуитет у царској власти, обесхрабрили евентуалне узурпаторе и коначно изабрали новог принцепса.

традиционалној композицији, у којој је платформа постављена са стране, а он је у пратњи префекта преторије, у обраћању групи од два до четири војника.

Последњи пут током принципата наилазимо на мотив *adlocutio* на медаљону Нумеријана (Gneschi II, no. 1). Посматрачи, војници, поново су смештени са једне стране платформе на којој се налазе Нумеријан и Карин, у пратњи префекта преторије (T. V/5).

Овој теми треба свакако придодати и неколико примера који излазе из оквира уобичајених *adlocutio* представа. Појављују се само на новцу,¹⁸ и то у два вида. Код прве групе, мотив се разликује, с једне стране, у композицији где је приказан само цар са подигнутом руком у акту обраћања, и с друге стране, у недостатку легенде која би их тачно одредила. Међутим, гест подигнуте десне руке цара недвосмислено упућује на обраћање. Реч је о редукованим *adlocutio* мотивима код којих је из композиције уклоњена публика, а сва пажња усмерена на главног актера – цара. Овакве примере налазимо у ковању: Августа (RIC I, no. 253), Веспасијана (RIC II, no. 28), Трајана (RIC II, no. 136) и Хадријана (RIC II, no. 347).

Прототип за остале представља Августов примерак (T. V/6) кован између 32–29. г. с. е. и највероватније је повезан са победом код Акцијума. Август је приказан у војној одећи, подигнуте десне руке, преко левог рамена носи копље, док легенда гласи CAESAR DIVI F. Гест подигнуте десне руке преузима симболичну вредност изражену кроз моћ која чини могућим такав гест и околности које он ствара. Царски гест обраћања са подигнутом руком ознака је супериорности и моћи коју носи његов положај (Brilliant 1963, 67). Веспасијанов денар (T. VI/1) приказује цара у војничком оделу, подигнуте десне руке, док у левој држи копље, а легенда гласи VESPASIANVS. Осим очитог преузимања мотива са Августовог примерка, Веспасијан овим денаром чини још једну аналогију са временом свог славног претходника. Као аверсна представа појављује се биста Сола са радијалном круном која представља копију републиканског денара из 42. г. с. е. (RRC, n. 494/43a) који је кован убрзо после битке код Филипа.¹⁹ Аналогија са Филипима и Августом, представља више молитву за помирење, него ликовање над победом. Веспасијан је, попут Августа, успоставио мир, обновио државу и моћ римског народа, обезбедио просперитет и установио династију, после крвавог грађанског рата. Ово су теме које Веспасијан пропагира на новцу и у ту сврху покушава да се пореди са Августом. Трајанови (T. VI/2) и Хадријанови денари (T. VI/3) приказују их на исти начин као и Августов прототип. Веза је поново иста – било да се покушавају поредити са Августом као великим војсковођом (у случају Трајана) или као миротворцем (Хадријан).

Другу групу редукованих *adlocutio* представа чине сцене у којима се приказује цар са подигнутом десном руком према војним инсигнијама које га окружују (T.

¹⁸ Изузев једног примера Хадријана у другој групи редукованих представа који се појављује на медаљону (T. VI/5).

¹⁹ Битка код Филипа одиграла се 42. г.с.е. представља коначни пораз републиканаца (у бици су животе изгубили Брут и Касије) и победу присталица Цезара, Антонија и Октавијана.

VI/4–8). Свака репродукција обраћања цара на новцу, природно, укључује поједностављивање реалности. Код ових примера редукција је доведена до симбола – војне инсигније представљају супституцију за војску којој се цар обраћа. Овај тип представа налазимо на новцу и медаљону Хадријана (RIC II, no. 204; Gneschi III, no. 66) и на новцу: Луција Вера (RIC III, no. 1426), Марка Аурелија (RIC III, no. 908) и Максимиана Трачанина (RIC IV.2, nos. 1, 40).²⁰

Детаљним разматрањем средстава и модела политичке пропаганде сваког принцепса сазнајемо пуно о животу у држави, убеђењима и осећањима већине поданика. Ефикасност ове пропаганде била је очито велика јер су емоције захвалности и лојалности цару биле дубоко усађене у свест поданика. Од почетака под Августом, цареви су надаље непрестано надограђивали системе пропаганде изражене на новцу. Број тема се умножавао током принципата како би се одређена идеја развила и приказала према захтевима савремених прилика. Пратећи развој појединих мотива можемо запазити и промене до којих долази у друштву, у унутрашњој политици, спољне опасности и ратове, победе и прославе а, с друге стране, сагледавамо и све сегменте царске активности. Мотиви на реверсним представама пред нама се појављују као хроника протеклих догађаја и сведоци живота једне моћне државе.

Већи део мотива на новцу и медаљонима посвећен је многобројним епизодама из државне активности владара и чланова његове династије. Ковања популаризирају личност цара и његове успехе у унутрашњој и спољној политици. Запажа се да у првом реду свој одраз у ковању налазе војне активности цара у најширем смислу речи.²¹ У систему моралних вредности *adlocutio* мотивом пропагирале су се идеје војног, политичког и религиозног јединства цара и војника. С једне стране, цар је главнокомандујући, који својим политичко-економским мерама отвара перспективе за службена напредовања војника, оснивање колонија ветерана, добијање земље, касније и римског грађанског права, приступ у виши сталеж и друге привилегије. С друге стране, религиозна повезаност огледа се у војном савезу склопљеном заклетвом на оданост. У том смислу до изражаја долази концепција Фидес, наглашена у *adlocutio* сценама представом шаке на војној инсигнији или самом легендом, као што је то случај у ковањима Комода и Септимија Севера. У овим случајевима, чин обраћања цара војницима значио је подсећање на дату заклетву и обећану лојалност у време одређене војне или политичке кризе.

²⁰ На исти начин редукване су и сцене са мотивом *princeps iuventutis* коване током III в. н. е. У ковању Дијадумена (RIC IV.2, nos. 106, 211), Александра Севера (RIC IV.2, no. 386), Максимуса (RIC IV.2, no. 13), Филипа II (RIC IV.3, no. 258b), Хостилијана (RIC IV.3, no. 181d), Валеријана II (RIC V.1, no. 34) и Салонина (RIC V.1, no. 73), принчеви су приказани у војничком оделу, како држе паразонијум и копље, окружени војним инсигнијама. И у овим случајевима уместо војника налазе се војне инсигније којима се представља будући наследник престола.

²¹ Ове активности пропагирају се представама: *adlocutio, profectio, adventus, disciplina, decursio, debellator hostium, rex datus, signis receptis, principi iuventutis, matri castrorum*, затим представама цара са *dii militares*, представама Викторије, заробљеника и трофеја, тријумфалне квадриге и славоука, легионарског новца.

Као што је већ наглашено, основни *adlocutio* мотив мењао се током принципата, углавном у детаљима. Али управо ти детаљи су показатељи друштвено-политичких и војних промена до којих је дошло у римској држави током прва три века. Док на *adlocutio* представама I и II века видимо јасно наглашену дистанцу између цара и војника, која се огледа у композицијској издвојености и величини фигуре и истиче се неоспорни ауторитет цара, дотле се та дистанца током III века стално смањује – фигура цара је од тада, углавном, идентична у величини са фигурама војника, који се сада тискају уз свог вођу са свих страна. Ово је последица опште друштвене кризе до које је дошло и која је довела, између осталог, до промене у начину избора царева. Велика већина припадала је нижем слоју, која се помоћу својих војничких способности, али и новог система напредовања у војсци, домогла пурпура. Према правилу, цареви током III века нису били омиљени међу својим легионарима, а они су врло често пресуђивали својим владарима уколико не би испунили њихова очекивања, што је у то време било веома тешко. Очекивало се да цареви удовоље интересима огромне и експлозивне масе војника, што је изискивало непрестану пажњу и примену различитих мера.²² Овом тешком задатку на руку нису ишле ни све лошије околности у спољној политици и непрестани ратови на више фронтова. Зато се на *adlocutio* представама дистанца смањује, цар је један од војника, њихов дојучерашњи официр, који је са њима делио сва искуства војничког живота на бојишту у непрестаној борби са варварима.

Уочава се да се *adlocutio* мотиви током прва два века јављају углавном на новцу, а од III века однос се мења у корист медаљона. С обзиром на функцију коју имају медаљони,²³ као логично намеће се размишљање да током III века долази до померања тежишта са једне циљне групе на другу, односно са обичних војника на генерале и више официре. На ову појаву, вероватно, има утицаја и тадашње велико опадање вредности новца.

Adlocutio мотиви на новцу и медаљонима, као и сви остали типови са војничким сижеем, представљају интересантан историјски извор који, до извесне мере, дозвољава разматрања за поводе ковања. Као што је већ наглашено, обраћање војсци обављано је: приликом инвеституре (Калигула (?), Нерва, Макрин); започињања ратне кампање или током грађанског рата и у тим случајевима војници су се подсећали на дату заклетву (Галба, Луције Вер, Марко Аурелије, Септимије Север, Каракала, Александар Север, Гордијан III, Филип I); након угушења завере (Нерон, Комод); или приликом представљања наследника (Септимије Север, Филип I, Валеријан I, Галијен). Издваја се једино велика Хадријанова серија, која пропагира његов нови концепт римске војске као низа провинцијских војски: британска, галска, илирска, итд. Ова провинцијализација римске војске пробудила је, с друге

²² Војници су били у позицији да траже високу цену за своју лојалност у форми повећања плата, привилегија и лакших услова војничког живота.

²³ Представе коване на медаљонима и златном новцу биле су намењене вишим и образованијим слојевима друштва, за разлику од сребрног, а нарочито бронзаног новца који је долазио у руке обичних војника.

стране, њену асимилаторску моћ, укључивањем варварских трупа које су назване *numeri*.

Adlocutio мотиви, као уосталом и сви остали у римском царском ковању, представљали су средство за остваривање политичке пропаганде која би требало да моделује реакције циљне групе на жељени начин. Делотворност овакве пропаганде била је условљена, између осталог, индивидуалношћу прималаца, њиховим положајем у друштву и степеном образовања, историјским тренутком у којем се поруке примају, општим друштвеним, политичким и културним утицајем, као и утицајем средине.

БИБЛИОГРАФИЈА

Alföldi, Andreas. 1935. Insignien und Tracht der Römischen Kaiser. *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts* 50: 3–158.

Арсенијевић, Мирјана. 2006. Војнички аспект Фидес и Конкордије у римском царском ковању (I–III в.). *Гласник САД* 22: 63110.

Birley, R. Anthony. 2002. *Septimius Severus The African Emperor*. London & New York: Routledge.

ВМС = *Coins of the Roman Empire in the British Museum*.

Brilliant, Richard. 1963. *Gesture and Rank in Roman Art*. New Haven Connecticut: Academy of Art and Sciences.

Gnecchi = *I Medaglioni Romani*

Kienast, Dietmar. 2010. *Römische Kaisertabelle*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Millar, Fergus. 1977. *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*. New York: Cornell University.

RE = *Paulys Real-encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*.

RIC = *The Roman Imperial Coinage*.

Ritter, Hans-Werner. 1971. *Adlocutio und corona civica unter Caligula und Tiberius*. *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 21: 81–96.

Rossi, Lino. 1967. La Guardia Pretoriana e Germanica nella Monetazione Giulio-Claudia. *Rivista Italiana di Numismatica* XV: 15–38.

RRC = *Roman Republican Coinage*.

SHA. 1921–1932. *The Scriptores Historiae Augustae*. Vol. I–III. Translated by David Magie. Loeb Classical Library. Cambridge Mass., London: Harvard University Press.

Smith, R. Derek. 2000. The DECVRVSIO Sestertius Types of Nero and the Lusus Troiae. *The Numismatic Chronicle* 160, 282–289.

Strack, L. Paul. 1933. *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*. Teil 2: Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian. Stuttgart: W. Kohlhammer.

Svetoni, C. Tranquilli. 1978. *Dvanaest rimskih careva*. Prevod Stjepan Hosu. Rijeka: Naprijed.

Tacitus, Publius Cornelius. 1970. *Анали*. Прев. Љиљана Црепајац. Београд: Српска књижевна задруга.

Toynbee, M. C. Jocelyn. 1944. *Roman Medallions*. New York: The American Numismatic Society.

HCC = *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*.

Herodian. 1961. *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire*. Translated by Edward C. Echols. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

CAH = *The Cambridge Ancient History*.

Cassius, Dio. 1924. *Roman History*. Translated by Earnest Cary. Loeb Classical Library. Cambridge Mass., London: Harvard University Press.

MIRJANA D. VOJVODA

THE *ADLOCUTIO* MOTIF AS A THEME ON PRINCIPATE COINS AND MEDALLION REVERSES

Summary

The motif of *adlocutio* is one of the common motifs illustrating the strong relationship between the emperor and his army, their *concordia* and *fides*. It is an address to the soldiers during the investiture of an emperor, the declaration of a successor, on the occasion of the start of a military campaign or after the victory. It appears mostly on the sestertiae or on the medallions whose larger size enables representations of more complex multifigural compositions. Coins and medallions with the *adlocutio* motif first appeared in Caligula's coinage. During the first two centuries of the common era the established iconography didn't change much, except for Hadrian's equestrian representations. The Emperor is standing on a platform, alone or accompanied by the prefect of the guard, at a certain distance from the soldiers, thus showing his authority and position. At the beginning of the 3rd century, from the reign of Septimius Severus, other details changed. These changes are reflected in the further development of iconographic representations according to the requirements of dynastic propaganda or ceremonialism. Distance between the emperor and the soldiers decreases, the emperor's figure is smaller and the soldiers are closer to the platform; the emperor is accompanied by his two sons, future successors. Finally, the representation is transformed into a triangular composition, with a platform in the centre and the soldiers around it.

The *adlocutio* motifs, like other military motifs, are a valuable historical source which indicates forging occasion. The address to the soldiers was performed during the emperor's investiture (Caligula (?), Nerva, Macrinus); at the start of a military campaign or during a civil war, when soldiers were reminded of their oath (Galba, Lucius Verus, Marcus Aurelius, Septimius Severus, Caracalla, Alexandrus Severus, Gordianus III, Philip I); after suppression of a plot (Nero, Commodus) or during the ceremony of the declaration of a successor (Septimius Severus, Philip I, Valerian I, Gallienus). Hadrian's large mintage of coinsemission is an exception. It shows his new conception of the

Roman army as a series of provincial armies: Britain, Gallic, Illyrian, and so on. This provincialisation of Roman army, on the other hand, awakened its power of assimilation, involving the barbarian troops who were called *numeri*.

Adlocutio motifs, like other motifs in the Roman imperial coinage, were a means of achieving political propaganda to form the desired reaction of the target group. The effectiveness of such propaganda was conditioned, among other factors, by the individuality of recipients, their social position and education, the historical moment in which the messages were received, the general social, political and cultural influence, and the influence of social conditions (relations).

Изворни научни рад/ Original scientific article

Примљено: 12. 03. 2011.

Одобрено: 15. 04. 2011.

UDK: 737.1(37) “-00/02”

Т. I

1

2

3

4

5

6

1. Калигула (преузето из/from BMC I, pl. 29.12), 2. Нерон (преузето из/from BMC I, pl. 41.5), 3. Галба (преузето из/from BMC I, pl. 58.8), 4–6. Хадријан (преузето из/from BMC III, pl. 93.14, 93.1, 93.4).

Т. II

1

2

3

4

5

6

1–6. Хадријан (преузето из/from ВМС III, рл. 93.6, 93.2, 93.3, 93.7, 93.8, 93.10).

Т. III

1

2

3

4

5

6

7

1. Хадријан (преузето из/from BMC III, pl. 93.11), 2. Луције Вер (преузето из/from Gneschi II, T. 70.3), 3. Марко Аурелије (преузето из/from BMC IV, pl. 81.10), 4–5. Комод (преузето из/from BMC IV, pl. 96.3, Gneschi II, T. 78.8), 6. Септимије Север (преузето из/from Gneschi II, T. 93.8), 7. Каракала (преузето из/from Gneschi II, T. 95.2).

T. IV

1

2

3

4

5

6

1. Септимије Север (преузето из/from BMC V, pl. 57.7), 2. Karakala (преузето из/from BMC V, pl. 75.14), 3. Гордијан III (преузето из/from Gneschi II, T. 103.6), 4. Филип I (преузето из/from Gneschi II, T. 107.1), 5. Валеријан I (преузето из/from Gneschi II, T. 112.4), 6. Галијен (преузето из/from Gneschi II, T. 113.4).

Т. V

1

2

3

4

5

6

1. Тацит (преузето из/from Gneschi II, T. 118.1), 2–4. Проб (преузето из/from Gneschi II, T. 119.1; 119.2; Gneschi I, 3.16), 5. Нумеријан (преузето из/from Gneschi II, T. 123.2), 6. Август (преузето из/from RIC I, pl. 5.253).

T. VI

1

2

3

4

5

6

7

8

1. Веспасијан (преузето из/from BMC II, pl. 1.15), 2. Трајан (преузето из/from BMC III, pl. 15.2), 3–5 Хадријан (преузето из/from BMC III, pl. 56.13; 57.13; Gnecchi III, T. 144.11), 6. Луције Вер (преузето из/from BMC IV, pl. 79.2), 7. Марко Аурелије (преузето из/from BMC IV, pl. 78.13), 8. Максимин Трачанин (преузето из/from HCC III, pl. 52.2).